

زهرا نجفی، سمیرا سبحانی مله امیری^۱

چکیده

فمینیسم ساختارگرا با رویکردی انتقادی متون دینی را بازتاب ساختارهای مردسالارانه دانسته و در پی بازتعریف الهیات بر مبنای تجربه زنانه است. این مقاله با هدف بررسی انتقادی این نگرش، به تحلیل مبانی نظری، معرفتی و اجتماعی آن پرداخته و نسبت آن را با الهیات اسلامی جنسیتی می‌سنجد. بر پایه روش توصیفی-تحلیلی و با اتکا به منابع اسلامی و فمینیستی، دیدگاه‌هایی چون سیمون دوبووار، آمنه ودود و فاطمه مرنیسی بررسی شده‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که فمینیسم ساختارگرا، با نادیده گرفتن تفاوت‌های تکوینی و قرائت‌های منسجم اسلامی، نمی‌تواند مدلی پایدار و عادلانه ارائه دهد. در مقابل، اسلام با تأکید بر کرامت انسانی، عدالت استحقاقی و نقش‌های مکمل، الگویی جامع و متعادل ارائه می‌دهد. مقاله در نهایت، به جای نفی سنت، بر اجتهاد پویا و عقلانیت دینی به عنوان مبنای بازخوانی الهیات جنسیتی در جهان اسلام تأکید می‌کند.

کلیدواژه: الهیات جنسیتی، عدالت استحقاقی، فمینیسم اسلامی، فمینیسم ساختارگرا، کرامت انسانی زن.

1. طلبه اشتغال به تحصیل سطح ۳؛ طلبه پایه چهارم، مدرسه علمیه امام خمینی رحمه الله علیه، کرمانشاه.

در دهه‌های اخیر، ظهور جریان‌های نوین فکری در حوزه مطالعات جنسیت، پرسش‌هایی اساسی را درباره جایگاه زن در متون دینی مطرح ساخته است. یکی از مهم‌ترین این رویکردها، فمینیسم ساختارگراست که با تکیه بر نظریه برساخت‌گرایی اجتماعی، متون دینی را بازتابی از ساختارهای سلطه مردانه دانسته و در پی بازتعریف مفاهیم الهیاتی بر مبنای تجربه زیسته زنان است.

از جمله پژوهش‌های تأثیرگذار در این زمینه می‌توان به آثار سیمون دوبووار در نقد کلیشه‌های زنانه، نظریه «جنسیت‌سازی» وست و زیم‌مان، و مطالعات آمنه ودود در بازخوانی قرآن از منظر زن‌محور اشاره کرد. در حوزه اسلامی نیز تلاش‌هایی مانند فاطمه مرنیسی برای بازنگری در احادیث، و دیدگاه‌های نوگرایانی چون شحرور و نصر حامد ابوزید قابل ذکرند.

با وجود این تلاش‌ها، کمتر پژوهشی با رویکرد تطبیقی و انتقادی، به نقد مبنایی فمینیسم ساختارگرا از منظر الهیات اسلامی پرداخته است. مقاله حاضر می‌کوشد این خلأ را با بررسی مفروضات نظری، دینی و فلسفی این جریان، و تحلیل تقابل آن با نگاه اسلامی به عدالت جنسیتی پر کند.

پرسش اصلی این پژوهش آن است که: «آیا رویکرد ساختارگرای فمینیستی با مبانی معرفتی و ارزشی اسلام در زمینه جنسیت قابل جمع است؟» در پاسخ، با روش توصیفی-تحلیلی و بر پایه منابع اصیل اسلامی و نظریه‌های فمینیستی، به بررسی مفروضات، دستاوردها و چالش‌های این تقابل پرداخته می‌شود تا راهکاری عقلانی و بومی برای مواجهه با تحولات مفهومی در حوزه زن و دین ارائه گردد.

۱. مبانی نظری فمینیسم ساختارگرا و نگاه آن به دین

۱.۱ ریشه‌های فکری و جامعه‌شناختی فمینیسم ساختارگرا

فمینیسم ساختارگرا یکی از شاخه‌های نظری فمینیسم است که با نگاهی انتقادی به ساختارهای مسلط دینی و اجتماعی، آن‌ها را عامل بازتولید نابرابری جنسیتی می‌داند. از دید این جریان، متون دینی سنتی، حامل تجربه‌های مردانه‌اند که به حذف یا به حاشیه‌رانی زنان در ساحت دین انجامیده‌اند (طالبی، ۱۳۸۵: ۱۹۳). در این چارچوب، الهیات مسیحی سنتی با ویژگی‌های مردسالارانه نقد می‌شود؛ تصویری که در آن خدا با صفات مردانه معرفی می‌شود و جایگاه زن در آموزه‌هایی چون گناه نخستین، فروکاهنده و تابعانه است (کتاب‌های قانون ثانی، ۱۳۸۰: ۶۰۱).

فمینیست‌های ساختارگرا همچنین با بهره‌گیری از نظریات جامعه‌شناسانی چون دورکیم، وبر و مارکس، به تحلیل کارکرد دین در تثبیت نابرابری‌های جنسیتی می‌پردازند. هرچند دورکیم بر انسجام‌بخشی دین تأکید داشت، فمینیست‌ها نشان می‌دهند که این انسجام، اغلب با حذف نقش زنان همراه بوده است (ویلیم، ۱۳۷۷: ۱۴۹).

در واکنش به این وضعیت، مفاهیمی چون «الهیات زنانه» مطرح شده‌اند که بر تجربه زیسته زنان و توازن میان نمادهای زنانه و مردانه در مفاهیم الهی تأکید دارند (سانتوکی، ۱۳۸۲: ۱۸۳).

این رویکرد، علاوه بر نقد متون، در پی بازتعریف ساختارهای معرفتی و اجتماعی برای احیای عاملیت زنان در گفتمان دینی است.

در مجموع، فمینیسم ساختارگرا با بازخوانی انتقادی متون و ساختارهای دینی، مسیر بازسازی مفاهیم الهیاتی و ارتقای نقش زنان در حوزه دین را هموار می‌سازد.

۲،۱ مفروضات کلیدی درباره جنسیت به مثابه ساخت اجتماعی

۱،۲،۱ مفهوم برساخت گرایی اجتماعی جنسیت

دیدگاه برساخت گرایی اجتماعی، تفاوت های زن و مرد را نه ذاتی، بلکه حاصل شرایط فرهنگی و اجتماعی می داند. بر این اساس، مفاهیمی چون زنانگی و مردانگی، از طریق بازنمایی های اجتماعی و تکرار رفتارها شکل می گیرند و ثابت نیستند (Lorber & Farrell، 1991، ص 7؛ ترجمه نویسنده).

این نگاه، هویت جنسیتی را امری سیال و متغیر می داند که می تواند به بازاندیشی نقش های جنسیتی منجر شود، گرچه ممکن است ثبات روانی فرد را به چالش بکشد.

گارفینکل نیز معتقد است هویت جنسیتی در تعاملات روزمره ساخته می شود (ریزر، 2000، ص 318) و مردانگی، بسته به بافت فرهنگی، معانی متعددی دارد (Kimmel، 2011، ص 139-194؛ ترجمه نویسنده).

این نظریات، نشان دهنده نقش جامعه در شکل دادن به جنسیت اند و راه را برای اصلاح فرهنگی باز می گذارند.

وست و زیمنان از مفهوم «جنسیت سازی» برای تبیین بازتولید تفاوت ها در جامعه استفاده می کنند (Lorber & Farrell، 1991، ص 9-24؛ ترجمه نویسنده).

این رویکرد، مسئولیت نهادهای اجتماعی در بازتولید نابرابری را برجسته می کند.

جودیت باتلر هویت جنسیتی را حاصل تکرار کنش های فرهنگی می داند، نه واقعیتی ذاتی (باتلر، 2006، ص 242).

این دیدگاه، امکان مقاومت در برابر هنجارهای تثبیت شده را مطرح می سازد، اما به نسبی گرایی شدید نیز نزدیک می شود.

فوکو بدن را صحنه‌ای برای اعمال قدرت و مقاومت می‌داند و با مفهوم «قدرت انضباطی» تربیت بدن‌ها در چارچوب هنجارها را توضیح می‌دهد (Foucault، 1988، ص 16؛ ترجمه نویسنده).

این تحلیل، سلطه را پنهان و فراگیر می‌بیند، اما راهکار مشخصی ارائه نمی‌دهد.

کیت میلِت جنسیت را ساختاری سیاسی در خدمت سلطه مردانه می‌داند (Millett، 1970، ص 23؛ ترجمه نویسنده) و فرنچ، بدن زن را هم ابزار سلطه و هم عرصه قدرت می‌بیند (French، 1985، ص 62؛ ترجمه نویسنده). این دیدگاه‌ها به نقد ساختارهای مردسالار می‌پردازند، اما گاه جانب افراط را می‌گیرند.

برساخت‌گرایان معتقدند فرآیند جنسیت‌سازی، سوژگی زنان را تضعیف می‌کند و آنان را در نظم مردسالار ادغام می‌سازد (Lorber & Farrell، 1991، ص 9؛ ترجمه نویسنده).

این تبیین، با نظریه قدرت فوکو هم‌راستا است که قدرت را هدایت‌گر نامرئی اندیشه و رفتار می‌داند (Shawver، 2006، ص 5؛ ترجمه نویسنده).

در مجموع، برساخت‌گرایی با بازتعریف مفاهیم قدرت و جنسیت، امکان تحلیل نابرابری‌های جنسیتی را از منظری نو فراهم می‌کند.

۲،۱،۲ نقد زیست‌محور بودن نقش‌های جنسیتی

فمینیست‌ها با نقد نگاه زیست‌محور به نقش‌های جنسیتی، تفاوت‌های رفتاری زنان و مردان را نه امری طبیعی، بلکه حاصل سازوکارهای اجتماعی می‌دانند. از این منظر، تمایزات زبانی نیز ریشه در فرهنگ دارند، نه در زیست‌شناسی

نتیجه گیری

این پژوهش با هدف نقد مبانی فمینیسم ساختارگرا در حوزه الهیات جنسیتی، نشان داد که این رویکرد با تکیه بر نظریه برساخت‌گرایی و گفتمان قدرت فوکو، ساختارهای دینی را امری مردسالارانه و مبتنی بر سلطه بازنمایی می‌کند. با تحلیل دیدگاه‌های سیمون دوبووار، آمنه ودود و فاطمه مرنیسی، روشن شد که برداشت‌های این جریان از متون دینی، عمدتاً بر خوانش گزینشی، تجربه‌محور و گسسته از ساختارهای اجتهادی استوار است.

در مقابل، دستگاه معرفتی اسلام با تأکید بر عدالت استحقاقی، تفاوت‌های فطری زن و مرد، و نقش‌های مکمل، الگویی فرازمانی و متوازن در حوزه جنسیت ارائه می‌دهد؛ الگویی که هم کرامت انسانی زن را تثبیت می‌کند و هم از افراط در برابری‌سازی سطحی پرهیز دارد. یافته‌های این مقاله نشان می‌دهد که فمینیسم ساختارگرا، به دلیل نادیده‌گرفتن انسجام معرفتی دین و فقدان ابزار تفسیر درون‌دینی، نمی‌تواند بدیلی بومی و کارآمد برای الهیات اسلامی عرضه کند.

در پایان، پژوهش پیشنهاد می‌دهد که نوسازی الهیات جنسیتی در جهان اسلام، نه با وام‌گیری از گفتمان‌های برون‌دینی، بلکه با تکیه بر اجتهاد پویا، عقلانیت و حیانی، و بازخوانی تاریخی متون، باید صورت گیرد؛ راهبردی که هم از انفعال در برابر مدرنیته می‌پرهیزد و هم از تحجر در تفسیر متون مصون است.

1. اباذری، یوسف و حمیدی، نفیسه. (1387). «جامعه‌شناسی بدن و پاره‌ای مناقشات»، پژوهش زنان، 6(4)، 127-160.
2. ابن‌سینا، حسین. (1379). البجاد من الغرق فی بحر العلالات. تهران: دانشگاه تهران.
3. ابن‌کثیر، اسماعیل بن عمر. (1419ق). تفسیر القرآن العظیم. بیروت: دارالکتب العلمیه.
4. اسحاقی، سید حسین. (1384). «تأملی بر پیکره و پیامدهای فمینیسم اسلامی»، رواق اندیشه، شماره 44.
5. آزاد ارمکی، تقی و بهار، مهری. (1377). بررسی مسائل اجتماعی. تهران: نشر جهاد.
6. باستانی، مریم و همکاران. (1401). «برساخت جنسیت در فضای کسب‌وکار»، زن در توسعه و سیاست، 21(2)، 195-199.
7. برزین، سعید. (1365). تاریخ تحولات سیاسی خاورمیانه. تهران: قومس.
8. بورار، سیمون دو. (1380). جنس دوم (ترجمه قاسم صنعوی). تهران: نوین.
9. پاک‌نهاد، مریم. (1380). فرادستی و فرودستی در زبان. تهران: گام‌نو.
10. پارسا، فروغ. (1394). «قرائت زن‌گرایانه از قرآن»، پژوهش‌نامه زنان، شماره 4.
11. توحیدی، نیره. (1996). «فمینیسم، دموکراسی و اسلام‌گرایی». لوس‌آنجلس: چاپ اول.
12. جمالی رودگر، نرجس. (1400، تابستان). «واکاوی جایگاه جنسیت در نفس براساس اصول علم‌النفس صدرایی»، مطالعات جنسیت و خانواده، 8، 95-103.
13. جوادی آملی، عبدالله. (1377). فلسفه حقوق بشر. قم: مرکز نشر اسراء.
14. جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (1368). ترمینولوژی حقوق. تهران: کتابخانه گنج‌دانش.
15. جهانگیری، محسن. (1385). بررسی تمایزهای فقهی زن و مرد. قم: بوستان کتاب.

16. حر عاملی، محمد بن حسن. (1414ق). وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث.
17. حسینی کوهساری، سید اسحاق. (1384). «پژوهشی قرآنی در خصوص جایگاه خانواده در اسلام»، پژوهش‌های دینی، شماره 2.
18. حسینی طهرانی، محمدحسین. (1404). ترجمه رساله بابعه در تفسیر آیه الرجال قوامون. [بی‌جا]: [بی‌ناشر].
19. حقیقت، سید صادق. (1384). «هم‌نهادسازی سنت و تجدد در حوزه مسائل زنان»، مجله زنان، شماره 122.
20. داوید، رنه. (1364). نظام‌های بزرگ حقوقی معاصر (ترجمه حسین صفایی و دیگران). تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
21. دفتر همکاری حوزه و دانشگاه. (1364). درآمدی بر حقوق اسلامی. قم: انتشارات اسلامی.
22. رابرتسون، یان. (1372). درآمدی بر جامعه‌شناسی (ترجمه حسین بهروان). مشهد: آستان قدس رضوی.
23. ریزر، جورج. (1380). نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر (ترجمه محسن ثلاثی). تهران: علمی.
24. زحیلی، وهبه. (1411ق). التفسیر المنیر. دمشق: دارالفکر المعاصر.
25. سانتوکی، مارجوری. (1382). «الهیات فمینیستی» (ترجمه بهروز جندقی)، در: مجموعه مقالات فمینیسم و دانش‌های فمینیستی. قم: دفتر مطالعات زنان.
26. ساروخانی، باقر. (1375). جامعه‌شناسی خانواده. تهران: سروش.
27. سراج، علی. (1394). گفتمان زنانه. تهران: روشنگران.
28. سیر، کلودین و نوروزی، سمیه. (1386). «نقدی بر جنس دوم نوشته سیمون دوبووار»، شهروند، شماره 34.
29. شجریان، مهدی. (1399 الف، پاییز). «بررسی رویکردهای رایج در مفهوم عدالت جنسیتی»، مطالعات اسلامی زنان و خانواده، 7(12)، 31-49.
30. شجریان، مهدی. (1399 ب، زمستان). «راه‌حلی برای چالش مفهوم‌شناسی عدالت»، حکمت اسلامی، 7(3)، 49-72.
31. شمس‌الدین، محمد مهدی. (1376). حدود مشارکت سیاسی زنان در اسلام. [بی‌جا]: [بی‌ناشر].

32. صانعی، یوسف. (1388). شهادت زن در اسلام. قم: فقه الثقلین.
33. طباطبایی، محمدحسین. (1376). تفسیر المیزان (ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
34. طباطبایی، محمدحسین. (1394). المیزان. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
35. طبری، محمد بن جریر. (1408ق). جامع البیان فی تأویل آی القرآن. بیروت: دارالفکر.
36. طالبی، مسعود. (1385). «نقش کتاب مقدس و آرای کلیسا در ظهور فمینیسم»، کتاب زنان، شماره 31 و 32، شورای فرهنگی-اجتماعی.
37. عباسی، رضا و موسوی، علی. (1394). «قرائتی نو از قرآن با رهیافتی زن محور: بررسی دیدگاه‌های آمنه ودود»، پژوهش‌نامه زنان، 6(3)، 123-162.
38. علی‌اکبریان، حسن. (1395، بهار). «نقش عدالت در قانون‌گذاری در حکومت اسلامی»، کاوشی نو در فقه، 23(1)، 34-35.
39. فضل‌الله، محمدحسین. (1378). نقش و جایگاه زن در حقوق اسلامی. [بی‌جا]: [بی‌ناشر].
40. فوکو، میشل. (1381). «سوژه و قدرت»، پژوهش انتقادی، 8(4).
41. Abboushi, W. F. (1970). *The Angry Arabs*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press
42. Adelson, K. A. & Powell, G. N. (2008). "The Role of Gender Identity in Explaining Sex Differences in Business Owners' Career Satisfier Preferences", *Journal of Business Venturing*, 23, 244-256
43. Bandhern, H. & Heywooden, R. (2006). "Job Satisfaction of the Highly Educated", *Journal of Political Economy*, 53(2), 253-279
44. Fairclough, N. (1992). *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press
45. Fallaize, E. (2007). *Simone de Beauvoir and Demystification of Woman*. Cambridge: Cambridge University Press

- Frances, Marilyn. (1985). *Beyond Power*. London: Penguin .46
- Giddens, Anthony. (2003). *Sociology* (Trans. Manouchehr Sabouri). Tehran: .47
Nashr-e Ney
- Kimmel, Michael. (2011). *The Gendered Society*. Oxford: Oxford University .48
Press
- Lazar, M. (2005). *Feminist Critical Discourse Analysis*. London: Palgrave .49
Macmillan
- Lorber, J. & Farrell, S. (1991). *The Social Construction of Gender*. Newbury .50
Park: Sage
- Millett, K. (1970). *Sexual Politics*. New York: Doubleday .51
- Sunderland, J. (2004). *Gendered Discourses*. London: Routledge .52
- Van Dijk, T. A. (2003). "Critical Discourse Analysis", in Schiffrin, D. et al. .53
(Eds.), *The Handbook of Discourse Analysis* (pp. 352–371). Oxford: Blackwell
- Vintges, K. (2006). *Simone de Beauvoir: A Feminist Thinker*. Bloomington: .54
Indiana University Press
- Wadud, Amina. (1999). *Qur'an and Woman: Rereading the Sacred Text from a .55
Woman's Perspective*. New York: Oxford University Press
- West, C. & Zimmerman, D. (2001). "Doing Gender", *Gender & Society*, 1(1), .56
.15–32
- Shahvar, Laura. (2006). *Dictionary for the Study of the Works of Michel .57
Foucault*. Retrieved from: [link not provided]